

заповідника «Замки Тернопілля». Це дозволить значно вдосконалити та розширити науково-дослідницький матеріал для їх пристосування до туристично-екскурсійної діяльності.

Посилання

1. Петришин Г.П. Карта Ф. фон Міга (1779-1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини / Галина Петришин. – Львів, 2006. – 291 с.
2. Сосса Р.І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса. – К.: Наук. думка, 2005. – 290 с.
3. Державний архів Тернопільської області, ф.186, оп.7-23. 1830-1860. Кадастрові карти Збаража, Язловця, Золотогоотоку, Тереховлі.
4. Ягодінська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодінська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Тернопіль-Збараж: ТНПУ, 2010. – С. 92-97.
5. Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919 – 1939. Mapy austro-węgierskie. – http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=43
6. Kartographia Rappersviliana Polonorum. Muzeum Polskie w Rappersvilu. – <http://mapy.muzeum-polskie.org/katalog-map-crp/polska-krolestwo-polskie.html?start=50>
7. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiéj Rusi...1547-1593 / Maciej Strykowski // t.2, k.12, 1846. – S. 572.

Підставка Р.В. Историко-географические аспекты исследования объектов Национального заповедника «Замки Тернополья»: Збаражский замок

В статье освещены историко-картографические особенности исследования территории современной Тернопольской области, рассмотрено состояние картографирования населённых пунктов региона, где находятся объекты Национального заповедника «Замки Тернополья», обнаружено и изучено большой объём картографического материала кон. XVI – нач. XX в., относящегося к указанному региону и городу Збаражу.

Ключевые слова: историческое картографирование, топографическая и кадастровая карта, йосифинское картографирование.

Pidstavka R.V. Historical and geographical aspects of research of objects of National Reserve «Castles of Ternopilia»: Zbarazh castle

In the article the historical and geographical aspects of research of territory of the modern Ternopil area are reflected, considered the state of mapping of settlements of region, where is objects of National reserve «Castles of Ternopilia», found out and investigational the considerable volume of cartographic material end XVI – beginning XX century that touches the indicated region and city Zbarazh.

Key words: historical mapping, topographical and cadastre map, yosyphinc mapping.

07.02.2011 р.

УДК 904+908 (477.46-21)(082)

А.І. Перепелиця

«ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА ЧЕСТЬ ГЕРОЇВ БИТВ З ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКИМИ Й ТУРЕЦЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (1596-1597, 1677-1678 РОКИ)» ТА «СХОДИ З ПІДПІРНОЮ СТІНКОЮ» – ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» займається охороною пам'яток археології, історії, архітектури, ландшафту та монументального мистецтва Чигиринщини. Серед них об'єкти культурної спадщини «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 рр.)» та «Сходи з підпірною стінкою» внесені до Державного реєстру і є пам'ятками історії та архітектури місцевого значення.

Ключові слова: об'єкти культурної спадщини, пам'ятки історії, пам'ятки архітектури, пам'ятки ландшафту, пам'ятки монументального мистецтва, Державний реєстр.

Провідне місце серед напрямків роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» займає дослідження, зберігання та облік пам'яток культурної спадщини, які знаходяться на його теренах. Серед них слід виділити «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678 рр.)» та «Сходи з підпірною стінкою» – пам'ятки історії та архітектури місцевого значення. В статті досліджується історична доля цих пам'яток, розкриваються маловідомі сторінки історії Чигирини кінця XVI – другої половини XVII ст., дається характеристика пам'яткоохоронної роботи на Чигиринщині початку XX – XXI ст.

Соціально-економічні зміни у Російській імперії на початку XX ст. зумовили певні зрушення в галузі освіти та культури, але загальний культурно-освітній рівень населення Чигиринщини залишався вкрай низьким. У 1901 р. у Чигирині налічувалось 1753 будинки, в яких проживало 10199 мешканців обох статей. На цей час в місті працювали бібліотека-читальня, двокласне міське чоловіче училище, таке ж і жіноче, три церковнопарафіяльні школи, 6 шкіл грамоти та 16 єврейських хедерів [8, 313].

Слід зазначити, що в перші роки XX ст. була продовжена робота над створенням археологічної карти Чигиринського повіту. Після Указу 1889 року одним із перших дозвіл на розкопки одержав відомий археолог кін. XIX – поч. XX ст. В.В. Хвойка. Навесні 1903 року в історичній частині Чигирини дослідник виявив споруду XV-XVI ст. [16, 17]. В ці роки був закритий цвинтар на Лучці – місцині, яка за спогадами старожилів знаходилась між сучасною вулицею Шмідта та міським стадіоном [10]. Історичні джерела та археологічні знахідки підтверджують, що у XVII ст. біля кожної з церков

Сходи на замкову гору. Софійський підйом. Поштова листівка М.Сквірського. 1911-1914 рр.

міста було кладовище.

Аналізуючи план із «Щоденника» Патріка Гордона 1678 р. (РДАДА) та справжній і точний іконографічний план міста і замку Чигирин 1677 року, зробимо припущення, що на початку XX ст. В. Хвойка знайшов залишки церкви Воскресіння Господа Ісуса Христа та людські поховання на її цвинтарі.

У 1912 р. «Чигиринський городський голова» [7, 60] українофіл Підгородецький провів заходи щодо перенесення кістяків з Лучки на Замкову гору. На місці захоронення встановили хрест-пам'ятник, а також чавунну плиту із відповідною датою. Хрест, згідно християнських канонів (шестикінцевий, патріарший), був виготовлений у каменоломнях Замкової гори із пісковика [15, 5]. Звичай ставити хрести в пам'ять про визначні події, які відбулися, прийшов на Україну-Русь із Візантії. Хрест-пам'ятник Підгородецький установив на честь повішених поляками у 1597 р. козацьких урядників Юрія Богуна, Іллі Сутиги, Войновича, а також всіх козаків, що загинули під час другого турецького походу (1678 р.), воеводи Івана Ржевського, полковника Якова Коробки. Дану інформацію черпаємо із напису на чавунних меморіальних плитах, які знаходяться на бокових частинах постаменту. На дошці, що праворуч, читаємо: «На пам'ять о войсков. старш. Юріє и Ілїє Сутигь, преданных мученической смерти поляками, осаждавшими въ 1597 г. городъ и отбитыми и уничтоженными гетьманомъ Павломъ Наливайко». Дошка, розташована ліворуч, повідомляє: «На память о воеводѣ Иванѣ Ржевскомѣ, полковн. Яковѣ

Коробкѣ и проч. Православныхъ христіолоб. воинах, павшихъ въ бою при защитѣ Чигиринъ въ 1678 году отъ нападенія 120000 турецко-татарской орды». Достовірність подій, що відбулися в Чигирині у кін. XVI ст., підтверджує «Історія Русів», але її вважають не історичним джерелом, а політичним трактатом, втіленим в історичну форму. Польські архівні джерела констатують наявність у кінці XVI ст. на Україні козацького гетьмана Семена Наливайка [9, 18]. Отже, урядники Юрій Богун та Ілля Сутига також навряд чи є реальними постатями.

Чигиринські походи 1677-1678 рр. широко висвітлюються в багатьох історичних джерелах. Учасник другого турецько-татарського походу 1678 р., інженер-фортифікатор Патрік Гордон у своєму «Щоденнику» конкретизує загибель воеводи Івана Ржевського від вибуху ядра. Полковник Яків Коробка у першоджерелі Патріка Гордона не згадується. Прізвище Коробка і нині досить поширене в Чигирині. Дослідники подають різну кількість турецько-татарських військ (від 90 до 200 тисяч). Історик Дмитро Дорошенко писав: «Турки і татари так розорили Чигирин, що лише спогад про місце залишився. І більше ніколи, ніколи не піднімався він в своїй величі та могутності. Так закінчилась доля столиці Б. Хмельницького. Трагічний кінець боротьби за Чигирин справив величезне враження на тогочасне українське суспільство. Занепад і зруйнування Чигирин були в його очах немов символом загибелі Правобережної козацької України».

На верхній частині хреста-пам'ятника

Хрест-пам'ятник на Замковій горі. 30-ті роки XX ст.

встановили древній герб міста. Під час коронного сейму у Варшаві 15 жовтня 1592 р. Сигизмунд III видав Чигирину новий привілей, який дозволив самоврядування за Магдебурзьким правом. Цією ж грамотою також було затверджено «печать мисткую герб – три стріли», яку міщани та їхні нащадки мають використовувати «до одправовання справ містких» [2, 55]. Після ухвалення чотирилітнім сеймом реформаційних законів про міста в Речі Посполитій, розпочався процес підтвердження давніх міських привілеїв. Такий «диплом» [3, 56] короля Станіслава-Августа встановлено 16 квітня 1792 р. й для Чигирини. У ньому вміщені зображення герба з трьома перехрещеними стрілами, повернутими вістрями вгору. Після остаточного розпаду Речі Посполитої і захоплення Правобережжя Російською імперією Чигирин стає у 1795 р. повітовим містом Вознесенського намісництва, а з 1797 р. – повітовим центром Київської губернії. Починаючи із середини XIX ст., міський герб доповнили губернським знаком (у синьому полі Архангел Михаїл), що мало вказувати на належність міста до Київської губернії. Саме у такому вигляді його затверджено імператорським указом 26 грудня 1852 р. Нижня частина чигиринського герба трактувалася: «...у срібленому полі три навхрест положені стріли» [4, 56]. Колір стріл не зазначено. Цей знак підтверджено указом Сенату від 10 лютого 1853 р.

На честь 400-річчя заснування Чигирини

заходами міського голови Підгородецького на північно-східному схилі Замкової гори були збудовані сходи із підпірною стінкою та перилами. У 1912 р. сходи мали 208 сходи. На підпірній стінці сходів першого маршу до цього часу знаходиться мурована гранітна плита із написом: «Кам'яні сходи побудовані в 1912 році на 400 років м. Чигирини».

Перші зображення хреста-пам'ятника та сходів початку XX ст. ми бачимо на серії поштових листівок «Краєвиди Чигиринщини»: під № 41 – «Юрьевский парад на горь», № 6 – «Софиевский подъем» та № 35 – «Терещенская». Листівки видані власником магазину фотографічного та книжкового приладдя Чигирини М. Сквірським 1911-1914 рр. З напису на листівці під № 6 дізнаємося, що сходи на Замкову гору на початку XX ст. міське населення називало Софіївським підйомом. Безперечно, дана назва походить від Софіївської вулиці, на якій розпочинався перший марш новозбудованих сходів. 16 травня 1930 р. Шевченківський окружний виконавчий комітет обов'язковою постановою № 85 вніс у реєстр № 2 «Пам'ятки культури революції та природи» (окружного значення) Замкову гору в Чигирині з постаментом, на якому написано про історичні події та «горожанську» війну, згідно якої зазначені в цих реєстрах пам'ятки не можуть бути зруйновані, перебудовані або пошкоджені [5, арк. 48 зв.]. Слідкувати за технічним станом пам'яток, тобто проводити ремонт, реставрацію в обов'язковому порядку повинні були підприємства і організації. Дніпропетровська краєва Інспектура пам'яток культури та природи взяла їх на державний облік [6, арк. 49 зв.], але вже у середині 30-х років XX ст. Шевченківська окружна комісія була ліквідована. В часи політичних репресій зазнало руйнування багато пам'яток історії та культури, розпочався тривалий період занепаду пам'яткоохоронної справи. Підтверджує цей факт світлина хреста-пам'ятника середини 30-х років XX ст., що експонується в одному із залів музею Б. Хмельницького. Аналізуючи зображення хреста, робимо висновок, що технічний стан пам'ятки вкрай незадовільний. Хрест та постамент потребували реставрації.

У післявоєнні роки м. Чигирин архітектурно відроджувався за проектом Харківського відділення інституту «Гипроград» [1, 55]. В 1953 р. на Чигиринщині працювала експедиція Академії архітектури УРСР.

З нагоди святкування 300-річчя Переяславської ради була приділена велика увага стану пам'яток історії в Чигиринському районі. У 1954 р. під Замковою горою установили пам'ятний знак «Кобзар» (скульптор А. Бородай) та стелу на честь перебування Т.Г. Шевченка в Чигирині у 1843-1845рр. Підніжжя Замкової гори увінчалось двома вазонами, які постійно білили вапном. Вони були виготовлені із нетривких матеріалів, тому в кінці

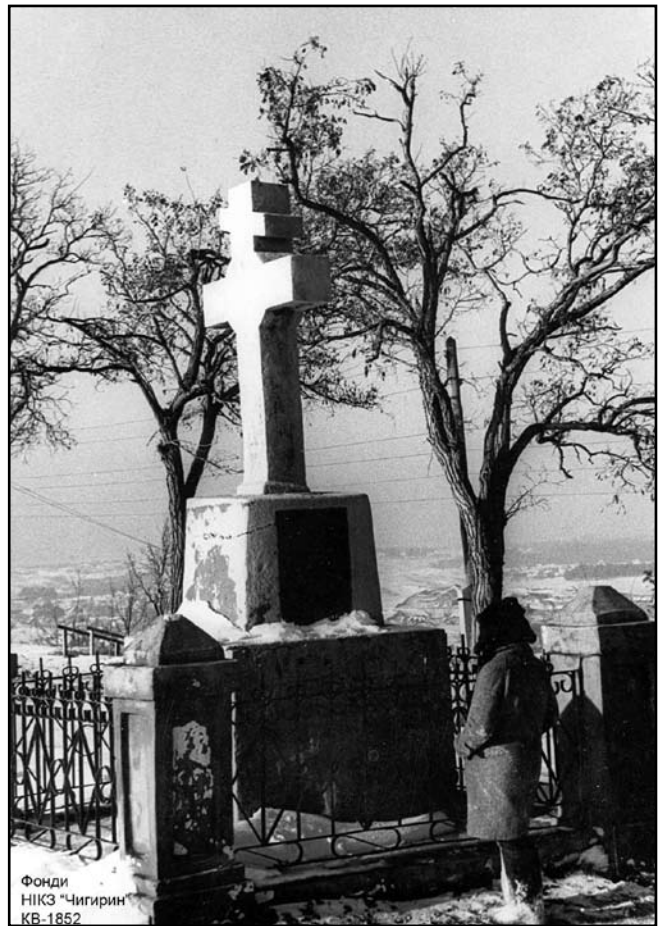
70-х рр. XX ст. піддалися руйнації і демонтуванню. До пам'ятного знаку «Кобзар» побудували 9 сходів шириною 1100 мм. Навколо хреста-пам'ятника на Замковій горі поставили металеву огорожу. На одному із чотирьох наріжних кам'яних стовпів була вмурована чавунна дошка із написом «Цей пам'ятник споруджено в 1912 році». Кам'яні сходи облаштували, довершили та укріпили завдяки добудові 4-х сходів знизу та 2-х на вершині гори.

З метою упорядкування, обліку та реєстрації пам'яток Черкащини виконком обласної ради ухвалив рішення від 23.10.1963 р. № 448 «Про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток області» [17, 5]. На його виконання Чигиринським виконкомом було видано розпорядження № 57 від 25.11.1963 року про створення комісії з паспортизації об'єктів культурної спадщини, яку очолив завідувач районного відділу культури М.М. Кучман. Пам'ятний знак на честь героїв битви з польсько-шляхетськими та турецькими загарбниками у 1964 р. був узятий на державний облік під № 25. Велике значення у справі збереження історико-культурної спадщини міста мало відновлення роботи у 1966 р. Чигиринського товариства охорони пам'яток. Виконуючи свої основні функції, Товариство популяризувало пам'ятки Чигиринського краю. Завдяки плідній роботі його членів на чолі із головою В.П. Заїченком видавництво «Мистецтво» надрукувало у 1968 р. 50 000 листівок серії «Історичні пам'ятки Чигиринщини». Листівка із написом «Черкаська обл. Чигирин. Козацька могила на Богдановій горі» зображає хрест-пам'ятник у металевій огорожі.

У зв'язку з тим, що скульптурна фігура Б. Хмельницького на Замковій горі, яка була зроблена із нетривкого матеріалу (склобетон), частково зруйнувалася, обласною владою було ухвалено постанову № 522 від 10 липня 1969 р., згідно якої розпочалися демонтаж пам'ятника і численні будівельні роботи. Зокрема, було створене штучне озеро та розширена алея, що веде до оглядового майданчика, здійснена реконструкція хреста-пам'ятника. Архітектор В. Гнезділов розробив новий проект двох маршів сходів, які розсікали майданчик перед пам'ятником гетьмана, завдяки чому збільшувалась площа самого майданчика і кількість сходів. Це дало можливість зробити підйом на Замкову гору більш пологішим [11].

Місцеві художники І.Т. Запороженко, П.М. Настевич, М.І. Кладницький у 60-80-х рр. XX ст. кілька своїх робіт присвятили зображенню пам'ятного знаку «Хрест» та сходів на Замкову гору. Картини двох останніх неодноразово експонувалися у виставкових залах музею Б. Хмельницького.

Наразі у фондах НІКЗ «Чигирин» зберігається 17 світлин хреста-пам'ятника та 4-х сходів на Замкову гору. Дві фотографії зображають хрест-пам'ятник початку 80-х років XX ст. у розібраному стані. За

Хрест-пам'ятник на Замковій горі. 1954 р.

свідченням очевидців, під фундаментом пам'ятника знаходилися залишки людських кістяків. Цей факт підтверджує гіпотезу про перенесення ще на початку XX ст. останків учасників двох турецько-татарських походів із цвинтаря на Лучці, тобто із Воскресінського кладовища на Замкову гору.

Районний відділ культури протягом 60-70-х рр. XX ст. проводив активну роботу по постановці на державний облік та паспортизації пам'яток історії Чигиринщини. «Сходи із підпірною стінкою» були взяті на державний облік рішенням обласного відділу культури № 177 від 19 березня 1976 р. під охоронним № 618 [12, 1]. «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими і турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678рр.)», згідно даного рішення, змінив охоронний № 25 на № 1538. Начальник обласного відділу культури Б.Г. Білик та інспектор по охороні пам'яток В.В. Косар 14 червня 1977 р. своїми підписами затвердили паспорт на пам'ятний знак в честь героїв битв з польсько-шляхетськими та турецькими загарбниками.

Завдяки піднесенню національного руху під тиском громадськості та з ініціативи Черкаської обласної ради народних депутатів 7 березня 1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища

Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». 1995 року Указом Президента України Заповідник отримав статус національного закладу.

У 1992 р. на горизонтальному видовому майданчику, біля підніжжя Богданової гори, пам'ятний знак на честь перебування Т.Г. Шевченка в Чигирині 1843, 1845 рр. замінили на новий. Автором сучасного гранітного пам'ятного знака є архітектор Ю. Соміков. Цього року було проведено ремонтно-реставраційні роботи підпірної стінки та сходів, що ведуть на Богданову гору. В середині 90-х рр. ХХ ст. поновлюються ремонтно-реставраційні роботи східців з підпірною стінкою, хреста-пам'ятника та водостоку. Реставраційні роботи продовжилися і на початку ХХІ ст.

У 2005 р. була проведена паспортизація об'єктів культурної спадщини НІКЗ «Чигирин», у тому числі пам'яток, про які йде мова у статті. З паспорту дізнаємося: «Пам'ятний знак-хрест установлений на двохступінчастому постаменті. Постамент у нижній частині виготовлений з кам'яної шашки, верхня частина – кам'яна штукатурка, яка місцями розтріскана. Постамент частково деформований на вигляд. Загальна висота пам'ятника 4440 мм, постаменту 2450 мм. Пам'ятник стоїть на бетонній площадці площею 41 м², покритій великорозмірними гранітними плитами типу «брекчія», з двома виходами із двох гранітних сходів до основної алеї, що веде до пам'ятника Б. Хмельницькому» [13, 1].

«Сходи з підпірною стінкою», що є візитною картою Чигирини, вважаються унікальним твором паркової архітектури: «...нижня вхідна площадка зі сходами виконана з гранітних східців та плити типу «брекчія», вхідна підпірна стінка викладена з місцевого пісковика по рельєфу і фіксує нижню частину гори по вулиці Замковій в межах входу. Ширина першого маршу сходів 1500 мм, інші сходи мають ширину 1000-1100 мм. По всій довжині сходів виконаний бетонний лоток для водовідведення. Підпірні стінки різновисокі і різноформні, мають живописний характер. Сходи огорожені дубовими поручнями та металевими стійками. Загальна кількість сходів 214 штук» [14, 1].

В умовах становлення незалежної України дослідження історії пам'яток старовини Чигиринщини – краю пов'язаного із державотворенням – набувають державної ваги. Подальша робота над новими архівними джерелами дасть змогу продовжити і розширити зазначену тему.

Посилання

1. Вечерский В., Лебедев Г., Махрин В. Историко-архитектурные предпроектные исследования к опорным планам городов УССР / В. Вечерский, Г.Лебедев, В. Махрин. – К., 1987. – С. 21.

2. Гречило А. Герб міста Чигирини / А. Гречило // Пам'ятки історії та культури України. [Науковий часопис]. – 2002. – №2. – С. 55.

3. Там само. – С. 56.

4. Там само. – С. 56.

5. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), Р-184. оп. 1, спр. 110, арк. 48 зв.

6. ДАЧО, Р-184. оп.1, спр. 11, арк.49 зв.

7. Кривенко С. Розриті могили / С.Кривенко // Пам'ятки історії та культури України. [Науковий часопис]. – 2002. – № 2 – С. 60.

8. Лазуренко В. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодні) / В. Лазуренко. [Навчальний посібник] – Черкаси: Ваш дім, 2004 – С. 313.

9. Матюшенко Б., Шповира Ю., Чабан М. Забутою Україною / Б. Матюшенко, Ю. Шаповира. – Дніпропетровськ: Імапрес. – 2006 – С. 18.

10. МПД автора: Кривошея Галина Михайлівна, 1915 р. н., м. Чигирин.

11. МПД автора: Столяров Фелікс Іванович, 1941 р. н., м. Чигирин.

12. НА НІКЗ «Чигирин». Паспорт об'єкта культурної спадщини «Сходи з підпірною стінкою», 2005. – С.1.

13. НА НІКЗ «Чигирин». Паспорт об'єкта культурної спадщини «Пам'ятний знак на честь героїв битв з польсько-шляхетськими й турецькими загарбниками (1596-1597, 1677-1678рр.)», 2005. – С. 1.

14. Там само. – С. 2.

15. Смирнова И. Тайная история креста / И. Смирнова. – М., 2006. – С. 249.

16. Формазов А. Страницы русской археологии / А. Формазов. – М., 1986 – С. 17.

17. Чепурна І. Пам'яткоохоронна робота на Чигиринщині у 50-60 рр. ХХ ст. / І. Чепурна // Черкащина в контексті історії України. – 2008. – С. 5.

Перепелица А.И. «Памятный знак в честь героев битв с польской шляхтой и турецкими захватчиками (1596-1597, 1677-1678 гг.)» и «Ступеньки с опорной стеной» – объекты культурного наследия Национального историко-культурного заповедника «Чигирин».

Национальный историко-культурный заповедник «Чигирин» занимается охраной памятников археологии, истории, архитектуры, ландшафта и монументального искусства Чигиринщины. Среди них объекты культурного наследия «Памятный знак в честь героев битв с польской шляхтой и турецкими захватчиками (1596-1597, 1677-1678 гг.)» и «Ступеньки с опорной стеной» внесены в Государственный реестр и являются памятниками истории и архитектуры местного значения.

Ключевые слова: объекты культурного наследия, памятники истории, памятники архитектуры, Государственный реестр.

Perepelytsia A.I. «A memorable sign in honor of heroes fighting against the Polish and Turkish aggressors (1596-1597, 1677-1678)» and «Ladder with retaining wall» are the objects of a cultural heritage of National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn»

The National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn» is engaged in protection of monuments of archeology, history, architecture, landscape and monumental art of Chyhyryn land. Among them «A memorable sign in honor of heroes fighting against the Polish and Turkish aggressors (1596-1597, 1677-1678)» and «Ladder with retaining wall». These objects of a cultural heritage brought in the state register are historical and architectural monuments of a local value.

Key words: the objects of a cultural heritage, monuments of archeology, history, architecture, the state register.

18.03.2011 р.